

REEL DÖVİZ KURLARININ TURİZM TALEBİNE ETKİSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI NEDENSELLİK ANALİZİ¹

A COMPARISON CAUSALITY ANALYSIS ABOUT THE EFFECT OF REAL
EXCHANGE RATE ON THE TOURISM DEMAND

Yaşar SARI² - Yasin Emre OĞUZ³

Öz

Bu çalışma, turizm talebi ve reel döviz kuru arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkilerinin incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Araştırma örnekleminin belirlenmesinde Dünya Turizm Örgütü'nün 2015 yılı turizm gelirleri istatistiklerinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Türkiye, İspanya, İngiltere, İtalya ve Almanya araştırma örneklemleri olarak belirlenmiştir. İlgili ülkelerin 2002 – 2015 yılları arası turizm talebi ve reel döviz kuru verileri milli istatistik kurumlarından aylık olarak derlenmiştir. Araştırma sonucunda; Türkiye, Almanya ve İtalya arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Yapılan nedensellik analizi sonucunda, Türkiye reel döviz kurundan turizm talebine tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Almanya ve İtalya'ya yönelik Granger nedensellik analizi sonucunda, değişkenler arasında çift taraflı nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. İngiltere ve İspanya'ya yönelik yapılan analizlerde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm Talebi, Reel Döviz Kuru, Birim Kök Testi, Johansen Eşbütünleşme Analizi, Granger Nedensellik Analizi.

Abstract

This study aims to examine the short and long term causal relationships between tourism demand and real exchange rate. The countries which consist sampling are picked due to World Tourism Organization's 2015 tourism incomes statistics. In this context, Turkey, Spain, England, Italy and Germany are chosen for the study. Countries' tourism demands and real exchange rates are compiled from national statistics organizations and Federal Reserve Banks. Results indicate that there is a long term cointegration relationship between Turkey, Germany and Italy. Causality analysis results show that Turkey has a one way causality relationship from real Exchange rate to tourism demand. According to Granger causality analysis for Germany and Italy, there is a bilateral causal relationship between these countries. Results also Show that there is no cointegration relationship towards England and Spain.

Keywords: Tourism Demand, Real Exchange Rate, Unit Root Test, Johansen Cointegration Analysis, Granger Causality Analysis.

¹ Bu çalışma ESOĞÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Yüksek Lisans Programı kapsamında Prof.Dr. Yaşar SARI danışmanlığında Arş.Gör.Yasin Emre OĞUZ tarafından yazılan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, ysari@ogu.edu.tr

³ Arş.Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, yeoguz@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ

Turizm, bölgelerarası gelir dengesindeki eşitsizliğin azaltılması ve döviz akışının pozitif yönlü olarak arttırılmasında stratejik önem taşıyan bir sektördür. Turizm sektörüne etki eden birçok faktör bulunmaktadır ve bu faktörlerden biri de, turizm talebini oluşturan insan gruplarının destinasyon seçiminde büyük önem teşkil eden döviz kurlarıdır (Ünlüönen, Tayfun ve Kılıçlar, 2011). Bu araştırmada, reel döviz kurları ve turizm talebi arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Araştırmanın devamında, değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisinin belirlenmesi amacıyla Granger Nedensellik analizi yapılmış ve elde edilen bulgular literatürle kıyaslanmıştır.

Turizm talebinin döviz kurlarından kuramsal olarak etkilendiği bilinmesine rağmen (Crouch, 1994) bu konudaki çalışmalar daha çok ekonomik büyüme-turizm hipotezini test etmeye yönelik olarak yapılmaktadır. İlgili araştırmalarda döviz kurları, turizmin tamamlayıcısı bir değişken olarak kullanılmaktadır. Bu araştırmada ise doğrudan döviz kurları ve turizm arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler incelemeye tabi tutularak literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Buradan hareketle reel döviz kurları ile turizm talebi arasındaki ilişki, örneklem olarak belirlenen ülkeler ve yıllar (2002-2015) açısından incelenmiş ve literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Araştırma örnekleminin belirlenmesinde Dünya Turizm Örgütü'nün 2015 yılı turizm gelirleri istatistiklerinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Türkiye, İspanya, İngiltere, İtalya ve Almanya araştırma örneklemini oluşturmuşlardır. Araştırma örneklemini oluşturan ülkelere ilgili verilerin toplanmasında ikincil verilerden yararlanılmıştır. İkincil verilere ulaşılmasında, model kapsamında analize tabi tutulan ilgili ülkelerin (Türkiye, İspanya, İngiltere, İtalya ve Almanya) milli istatistik kurumlarından ve federal rezerv bankası verilerinden yararlanılmıştır. Veriler 2002 – 2015 yılları arasında aylık olarak toplanmış ve veri seti oluşturulmuştur.

Çalışmanın analiz bölümünde, örneklemdeki ülkelerin turizm talepleri ve reel döviz kurları grafikler aracılığıyla zaman serisi bileşenleri esas alınarak yorumlanmıştır. Analizin devamında, örneklemini oluşturan ülkelere yönelik durağanlık analizleri yapılmıştır. Aynı dereceden durağan hale getirilen değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Değişkenler arasında kısa ve uzun dönemli ilişkiler vektör hata düzeltme modelleri (VECM) çerçevesinde Granger Nedensellik analizi aracılığıyla incelenmiştir. Uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi tespit edilemeyen değişkenlere yönelik VAR (Vektör Otoregresif) modeli kurulmuş ve incelemeler yapılmıştır.

1.1. Literatür Taraması

Literatür taramalarında döviz kurlarının turizm talebinin tahmin edilmesinde ve açıklanmasında önemli bir değişken olduğuna yönelik çalışmalara ulaşılmıştır (Crouch, 1994; İçöz, Var ve Kozak, 1998; Dritsais, 2004; Santana-Gallego, Ledesman-Rodriguez ve Perez-Rodriguez, 2010). Buradan hareketle, turizm talebi ve döviz kuru kavramlarının değişken olarak kullanıldığı çalışmalar Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1. Literatür Taraması

YAZAR	ÖRNEKLEM	DEĞİŞKENLER*	YÖNTEM	BULGULAR
Akinboade ve Braimoh (2010)	Güney Afrika / 1980 - 2005 (Y)	GSYH - TG - RDK - İ	Nedensellik Analizi	T → EB
Aslan (2008)	Türkiye / 1992 - 2007 (A)	RGSYH - RDK - TG	Eşbütünlüşme	T ve EB (UDİ var)
Aydın, Darıcı ve Taşçı (2015)	Türkiye ← 5 Ülke / 1996 - 2013 (Ç)	TT - GSYH - TF - G - RDK - SM	Panel Veri	DK↑TT↑
Balaguer ve Cantevella-Jorda (2002)	İspanya / 1975 - 1997 (Ç)	GSYH - TG - DK	Eşbütünlüşme	GSYH ve TG (UDİ var)
Belloumi (2010)	Tunus / 1970 - 2007 (Y)	GSYH - TG - RDK	Nedensellik Analizi	T → EB
Bozkurt ve Pekmezci (2015)	Türkiye 1996-2012 (A)	TTŞ - DKŞ	Nedensellik Analizi	TTŞ → DKŞ
Brida ve Risso (2009)	Şili / 1988 - 2008 (Y)	GSMH - RDK - TG	Eşbütünlüşme	T - DK → GSYH (UDİ var)
Chen ve Chiou-Wei (2009)	Tayvan ve Güney Kore / 1975 - 2007 (Ç)	GSMH - TG - DK	EGREACH - M	Tayvan: T → EB Güney Kore: T ↔ EB
Coşkun ve Özer (2014)	Türkiye / 1992 - 2014 (Ç)	GSYH - TG - DK	Nedensellik Analizi	T ↔ EB
Crouch (1994)	80 ÜLKE	TT - G - TF - DK - SM	Meta Analiz	DK → TT
Demirel, Bozdağ ve İnci (2008)	Türkiye ← 5 Ülke / 1994 - 2006 (Ç)	TT - RDK	Eşbütünlüşme Analizi	TT - RDK (UDİ yok)
Dritsakis (2004)	Almanya-İngiltere → Yunanistan / 1960 - 2000 (Y)	TT - DK - TF - SM - G	Hata Düzeltme Metodu	TT - DK (Aİ var)
Eugenio-Martin, Morales ve Scarpa (2004)	21 Latin Amerika Ülkesi / 1985 - 1998 (Y)	GSYH - TT - TF - TY - DK	Panel Veri Analizi	TT - EB (Aİ) TT - DK (İY)
Kaya ve Çömlekçi (2013)	Türkiye / 2002 -2011 (A)	TG - DK	Çoklu Doğrusal Regresyon	TG↓ DK↑
Ourfelli (2008)	Tunus / 1981 - 2004 (Ç)	GSYH - TF - G - M - RDK - M	Eşbütünlüşme	TT Etki var
Mervar ve Payne (2007)	Hırvatistan / 1994 - 2004 (Ç)	TT - RDK	Eşbütünlüşme	TT - RDK (UDİ yok)
Santana-Gallego, Ledesma-Rodriguez ve Perez-Rodriguez (2010)	113 OECD Ülkesi / 1995 - 2004 (Y)	GSYH - TT - DK - N - TİC	Panel Veri	DK - TT (Aİ var)
Uğuz ve Topbaş (2011)	Türkiye / 1990 -2010 (A)	TT - DK	EGARH Modeli / Eşbütünlüşme	TT ve DK (UDİ var)
Webber (2001)	Avustralya → 9 Ülke / 1983 - 1997 (Ç)	TT - DK - G	Eşbütünlüşme	TT ve DK (UDİ var)

*Değişken olarak kullanılan kısaltmaların ve işaretlerin anlamları:

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İ: İhracat

TG: Turizm Gelirleri
EB: Ekonomik Büyüme

RDK: Reel Döviz Kuru
TT: Turizm Talebi

TF: Turizm Fiyatı
TTŞ: Turizm Talebi Şoku
M: Mevsimsellik
UDİ: Uzun Dönemli İlişki
 ↑ Artış ↓ Azalış

G: Gelir
DKŞ: Döviz Kuru Şoku
TİC: Ticaret
Aİ: Anlamli İlişki Var
 → Tek Yönlü İlişki

SM: Seyahat Maliyeti
TY: Turizm Yatırımları
N: Nüfus
İY: Anlamli İlişki Yok
 ↔ Karşılıklı İlişki

Yapılan literatür taramalarında turizm talebi ve reel döviz kuru değişkenlerinin ekonomik büyüme – turizm gelirleri hipotezinin test edildiği çalışmalarda sıklıkla kullanıldığı görülmüştür (Akinboade ve Braimoh, 2010; Aslan, 2008; Aydın, Darıcı ve Taşçı, 2015; Balaguer ve Cantevella-Jorda, 2002; Belloumi, 2010; Brida ve Risso, 2009; Chen ve Chiou-Wei, 2009; Coşkun ve Özer, 2014). Söz konusu çalışmalarda turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkilerin Johansen Eşbütünleşme analiziyle incelendiği ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edildiği görülmüştür.

Turizm talebinin ve döviz kurunun değişken olarak kullanıldığı araştırmalarda incelenen diğer bir durum ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileridir. Bu kapsamda ilk araştırma Webber (2001) tarafından yapılmıştır. İlgili çalışmada, Avustralya'nın turizm talebine etki eden faktörler Johansen Eşbütünleşme analiziyle incelenmiştir. Araştırma kapsamında turizm talebi, döviz kuru ve gelir değişkenleri 1983 – 1997 yılları arasında çeyrek dönemlik periyodlar halinde toplanarak veri seti oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda döviz kuru ve turizm talebi arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde turizm talebi ve döviz kuru arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edildiği farklı çalışmalar da bulunmaktadır (Dritsakis, 2004; Chen ve Chiou-Wei, 2009; Santana-Gallego, Ledesma-Rodriguez ve Perez-Rodriguez, 2010; Uğuz ve Topbaş, 2011; Kaya ve Çömlekçi, 2013; Bozkurt ve Pekmezci, 2015). Diğer taraftan turizm talebinin ve döviz kurunun değişken olarak kullanıldığı ancak analiz sonucunda ilişki tespit edilemeyen araştırmalar da bulunmaktadır. İlgili araştırmalardan biri Eugenio-Martin, Morales ve Scarpa (2004) tarafından 21 Latin Amerika ülkesine yönelik yapılan araştırmadır. Araştırma kapsamında ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma modeline dâhil edilen değişkenler; turizm talebi, gayri safi yurtiçi hasıla, turizm yatırımları, turistik ürün fiyatı ve döviz kuru olarak belirlenmiştir. Araştırmada örneklem olarak belirlenen ülkelerin 1985 – 1998 arası verileri yıllık olarak derlenmiş ve panel veri analizine tabi tutulmuştur. Araştırma sonucunda düşük ve orta gelire sahip ülkeler için turizmin ekonomik büyümeye etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda döviz kurları ile turist sayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Dolayısıyla bu araştırma literatürdeki diğer çalışmalara göre farklılıklar barındırmaktadır. Devamında yapılan bazı araştırmalarda da söz konusu değişkenler arasında anlamlı ilişki tespit edilemediği görülmüştür (Mervar ve Payne, 2007; Demirel, Bozdağ ve İnci, 2008).

2. YÖNTEM

Araştırma kapsamında, Dünya genelinde ilk 10 sırada yer alan 5 Avrupa ülkesine bunlara ek olarak Türkiye, araştırma örnekleme olarak belirlenmiştir. Ancak yapılan araştırmalarda, Fransa turizm talebinin aylık verilerine ulaşamaması nedeniyle Fransa araştırma kısıtı olarak bırakılmıştır. Yapılan incelemelerde Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlere yönelik istatistiklerin 1963 yılından itibaren tutulduğu tespit edilmiştir (Coşkun, 2011). Buradan hareketle 2001 yılında Dünya genelinde etkili olan ekonomik kriz de göz önüne alınıp, araştırmanın örnekleme 2002 – 2015 yılları olarak belirlenmiştir. İlgili yıllara ait veriler aylık olarak derlenmiş ve veri seti oluşturulmuştur. Derlenen zaman serileri ile ilgili analizlere başlamadan önce zaman serilerinin mevsimsellikten arındırılmasını gerekmektedir. Zaman serilerinin mevsimsellikten arındırılmasında TRAMO/SEATS mevsimsel düzeltme metodu kullanılmıştır. Mevsimsellikten arındırılan zaman serisiyle ilgili oransal yorumların

yapılabilmesi adına da zaman serisinin logaritması alınmış ve veri seti analize uygun hale getirilmiştir.

Ekonometrik analizlerdeki en önemli koşullardan biri çalışılan zaman serilerinin durağan olması gerekliliğidir. Analiz yapılan serilerin durağan olmaması sahte regresyon başta olmak üzere birçok soruna neden olmaktadır. Buradan hareketle, toplanan verilere öncelikle durağanlık testleri uygulanmıştır. Durağanlık, zaman serisi verilerinin belirli periyotta artan veya azalan bir trend yapmaması ve gözlemlenen süre boyunca yatay bir ekseninde dağılım göstermesi olarak tanımlanmaktadır (Arellano, 2002). Zaman serilerinde durağanlığın sağlanması için kullanılan başlıca yöntemler ise korelogram testleri ve birim kök testleridir (Tarı, 2014).

Literatür incelendiğinde farklı yaklaşımlara sahip birçok birim kök testi tespit edilmiştir. Ancak bunlardan en fazla kullanılanı Genişletilmiş (Augmented) Dickey – Fuller (ADF) testidir. Bu yaklaşım, en küçük kareler tahmin edicisinin dağılımına dayanmakta ve neredeyse standart birim kök testi olarak kullanılmaktadır (Akdi, 2003). Genişletilmiş (Augmented) Dickey Fuller testi durağanlığı üç denklem üzerinden analiz etmektedir. Bu denklemler (Bulut ve Özdemir, 2012):

- Yalın Hali: $\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + u_t$ (1)
- Sabit Terimli Hali: $\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + u_t$ (2)
- Sabit Terimli ve Trendli Hali: $\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \gamma Y_{t-1} + u_t$ (3)

Araştırma kapsamında yapılan durağanlık testleri sonucunda, aynı derecede durağan olduğu tespit edilen veriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığının belirlenmesi amacıyla Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmasına karar verilmiştir. Eşbütünleşme, iktisadi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin tespit edilmesinde kullanılan istatistiksel bir analiz türü olarak kabul edilmektedir. Genellikle iki veya daha fazla durağan olmayan değişken arasında uzun dönemli durağan bir ilişkinin olup olmadığının incelenmesinde kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, durağan olmayan değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri bir denge yaklaşımının kurulmasına ve parametrelerin tahmin edilmesine olanak sağlamaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014).

Literatürde sıklıkla karşılaşılan Engle – Granger Eşbütünleşme analizi de iki aşamalı şekilde uzun dönemli ilişkilerin tespitinde kullanılmaktadır. Engle – Granger yaklaşımı, değişkenlerin hata terimlerinin VAR modelinde yerine konulmasıyla uzun dönem ilişkisinin tek denklemlilik hata düzeltme modelleriyle incelenmesi metoduna dayanmaktadır. Johansen yaklaşımında ise tek denklemlilik hata düzeltme modelleri yerine çok denklemlilik hata düzeltme modelleri kullanılmaktadır. Çok denklemlilik yapının kullanılması, zayıf dışsallık ve tek eşbütünleşik vektör varsayımlarından kaynaklanan kısıtları ortadan kaldırmaktadır. Bu durum Johansen yaklaşımını Engle – Granger yaklaşımından üstün kılmakta ve daha çok tercih edilmesini sağlamaktadır (Bozkurt ve Pekmezci, 2015). Eşbütünleşme analizinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Nedensellik analizi ilk defa 1969 yılında Clive Granger tarafından kullanılan ve yıllar içerisinde araştırmacılar tarafından farklı yaklaşımlarla geliştirilerek kullanılmaya devam eden önemli bir ekonometrik analiz tekniği olarak kabul edilmektedir (Demirel vd., 2013). Nedensellik analizi temelde, değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkisinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü üç farklı şekilde olabilmektedir (Bulut ve Özdemir, 2012):

- *Tek Yönlü Nedensellik:* Değişkenlerden birinin bağımlı, diğerinin bağımsız değişken olduğu durumdur.

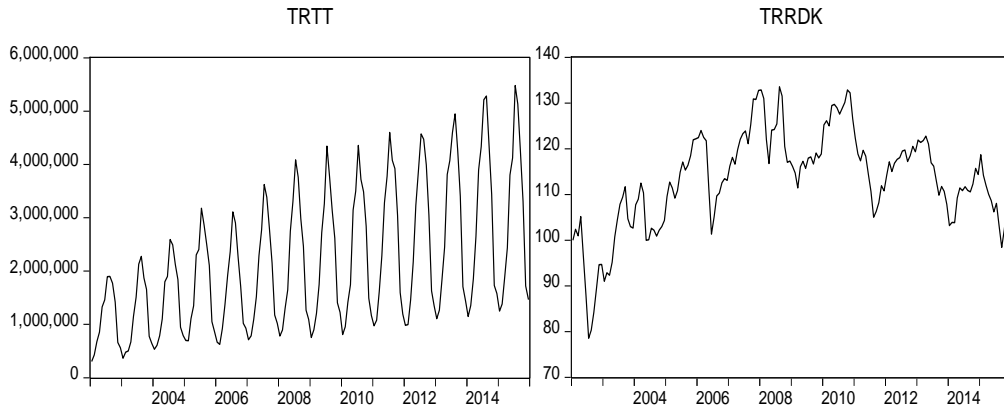
- *Çift Yönlü Nedensellik*: Değişkenler arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin bulunduğu durumdur.
- *Değişkenlerin bağımsız olması*: Nedensellik ilişkisi sınanan değişkenler arasında ilişkinin bulunmadığı durumdur.

3. BULGULAR

Araştırmalarda sadece veri setindeki değerlere bakılarak yorum yapılmasıyla istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar ortaya çıkmayabilir. Bu durum toplanan verilere bazı istatistiksel analizlerin uygulanmasını gerekli kılmaktadır (Kalaycı, 2010). Bu kapsamda araştırmanın veri setine dört aşamalı analiz yapılmıştır. Araştırma kapsamında öncelikle, örneklem olarak belirlenen 5 ülkenin turizm talepleri ve reel döviz kurları grafikler aracılığıyla analiz edilmiş ve zaman serisi bileşenlerine göre yorumlanmıştır. Devamında durağanlık, eşbütünleşme ve nedensellik açısından incelemeler yapılmıştır.

3.1. Türkiye'ye Yönelik Bulgular

1980 yılı sonrasında turizm endüstrisi, Türkiye ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan çıkmasında, turizmin döviz getirici etkisi önemli bir katkı sağlamıştır (Çimat ve Bahar, 2003). Araştırma kapsamında, Türkiye'nin 2002 – 2015 yılları arasındaki turizm talebi ve reel döviz kuru istatistik kurumlarından derlenmiştir.

Kaynak: <http://www.tcmb.gov.tr>, <http://www.tuik.gov.tr>.

Şekil 1. Türkiye Turizm Talebi (TRTT) ve Reel Döviz Kuru (TRRDK) Grafikleri

Türkiye turizm talebi grafiği incelendiğinde Türkiye turizm talebinin (TRTT) artan bir yapıda seyrettiğini ve mevsimsellik özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Özellikle yaz aylarında turist sayısının tavan yaptığı, diğer aylarda ise daha düşük seyrettiği grafikler aracılığıyla tespit edilmiştir. Türkiye'nin 2002 – 2015 yılları arası reel döviz kuru grafiğinin (TRRDK) düzensiz bir yapıda seyrettiğini söylemek mümkündür. 2002 yılında yaşanan kriz sonrası uygulamaya konulan serbest kur sisteminden de kaynaklı olarak döviz kurunda bir düşüş yaşanmış ancak devamında dalgalı şekilde yükselerek devam etmiştir (Şekil 1).

Tablo 2. Türkiye'ye Yönelik Birim Kök Testi Sonuçları

BİRİM KÖK TESTLERİ	TURİZM TALEBİ		REEL DÖVİZ KURU	
	t-testi	olasılık	t-testi	olasılık
Yalın	-17.55520	0.0000	-9.277447	0.0000
ADF Sabit	-17.85189	0.0000	-9.249681	0.0000
Trendli ve Sabit	-17.90953	0.0000	-9.265759	0.0000

Türkiye'nin 2002 – 2015 yılları arası derlenen reel döviz kuru ve turizm talebi verilerine durağanlık testi yapılmıştır. Yapılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testine göre iki değişkenin birinci (1.) derece durağan olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2). Aynı derecede durağan olduğu tespit edilen değişkenlere Johansen Eşbütünleşme analizi uygulanmıştır.

Tablo 3. Türkiye'ye Yönelik Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	26.87673	25.87211	0.0374
r<0	r>1	5.533808	12.51798	0.5217
Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	21.34292	19.38704	0.0257
r<0	r>1	5.533808	12.51798	0.5217

Yapılan Johansen Eşbütünleşme analizi sonucunda Türkiye turizm talebi ve reel döviz kuru arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,05$). Devamında değişkenler arasında uzun dönemli ve kısa dönemli nedensellik ilişkilerinin incelenmesi amacıyla Granger nedensellik analizi yapılmıştır.

Tablo 4. Türkiye'ye Yönelik Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

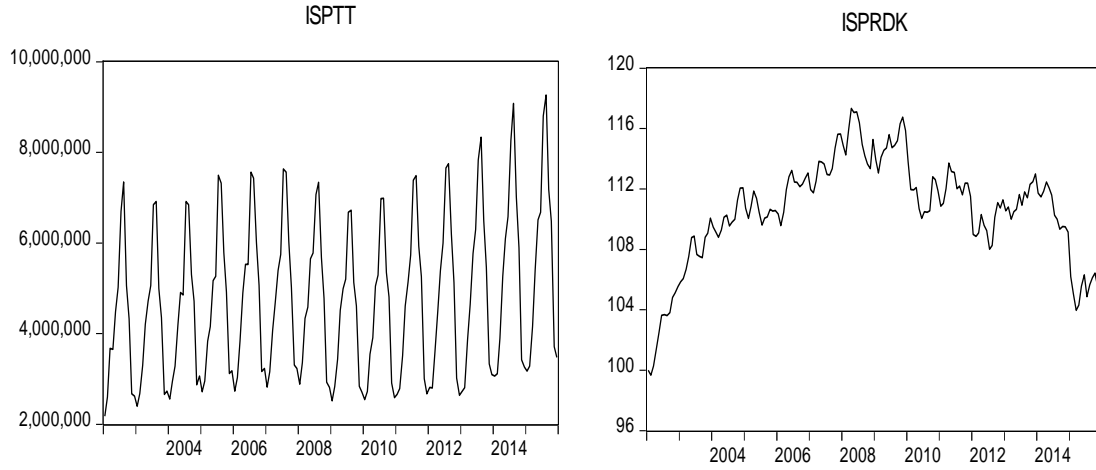
Uzun Dönem Nedenselliğin Yönü	t-istatistikleri	
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	2.20209	
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	-3.58736	
Kısa Dönem Nedenselliğin Yönü	χ^2 İstatistikleri	Olasılık Değeri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	1.036664	0.5955
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	0.556869	0.7570

Tablo 4'te Türkiye'nin turizm talebi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkilerin belirlenmesi amacıyla yapılan Granger nedensellik analizi bulguları yer almaktadır. Uzun dönemde ilişkili olan verilerin nedensellik ilişkileri incelenirken öncelikler vektör hata düzeltme modeli (VECM) kurulması gerekmektedir. VECM çerçevesinde yapılan uzun dönem nedensellik analizi bulgular t-istatistikleri aracılığıyla yorumlanmaktadır. Buna göre negatif yönlü bulgular ilişki olduğunu, pozitif yönlü bulgular ise ilişki olmadığını göstermektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2014).

Elde edilen bulgular doğrultusunda, Türkiye'nin reel döviz kurlarından turizm talebine doğru uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (-3,58736). Analizin devamında olasılık değerleri üzerinden kısa dönem Granger nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Ancak değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir ($p < 0,05$).

3.2. İspanya'ya Yönelik Bulgular

İspanya turizm talebi ve reel döviz kuru verileri (2002 – 2015) İspanya istatistik kurumundan aylık olarak derlenmiştir. Turizm talebinin göstergesi olarak örnekleme yer alan diğer ülkelerde olduğu gibi turist sayıları esas alınmıştır.

Kaynak: <http://www.ine.es/en>.

Şekil 2. İspanya Turizm Talebi (ISPTT) ve Reel Döviz Kuru (ISPRDK) Grafikleri

Şekil 2'de görüldüğü gibi İspanya turizm talebi (ISPTT) grafiği dalgalı bir yapıda seyretmektedir. 2002 yılından 2003 yılına azalan turist sayısı, 2003 – 2008 yılında artış göstermiştir. Özellikle 2008 yılı sonrası İspanya turizm talebinin artan bir yapıda seyrettiği görülmektedir. Şekil 2'deki İspanya reel döviz kuru (ISPRDK) grafiği incelendiğinde 2002 – 2008 yılları arasında reel döviz kurunun artış gösterdiği ve 2008 yılında tepe noktasına ulaştığı, 2008 yılından sonra ise reel döviz kurunun azalma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Tablo 5. İspanya'ya Yönelik Birim Kök Testi Sonuçları

BİRİM KÖK TESTLERİ	TURİZM TALEBİ		REEL DÖVİZ KURU	
	t-testi	olasılık	t-testi	olasılık
Yalın	-17.29200	0.0000	-4.704583	0.0000
ADF Sabit	-17.45843	0.0000	-4.686138	0.0001
Trendli ve Sabit	-17.55975	0.0000	-5.414838	0.0001

Yapılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testine göre, İspanya turizm talebi ve reel döviz kuru değişkenlerinin birinci (1.) derecede durağan olduğu tespit edilmiştir (Tablo 5). Buradan hareketle, aynı derecede durağan olduğu tespit edilen değişkenlerin arasında uzun dönemli ilişkide olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmıştır.

Tablo 6. İspanya'ya Yönelik Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	11.6034	15.4947	0.1770
r<0	r>1	0.3895	3.8415	0.5326
Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	11.2140	14.2646	0.1438
r<0	r>1	0.3895	3.8415	0.5326

Uzun dönemli ilişki bulunmadığından dolayı İspanya turizm talebi ve reel döviz kuru verileri VAR modelinde yerine yazılmıştır. Analizin devamında Schwarz bilgi kriterine göre ikinci (2.) derecede gecikmeli olduğu belirlenen veriler incelemeye tabi tutulmuştur (Tablo 6). Ancak uzun dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p < 0,05$). Buradan hareketle, birinci farkları alınarak durağan hale getirilen seriler VAR(2) modeli aracılığıyla kısa dönem için Granger Nedensellik ilişkisi açısından incelenmiştir.

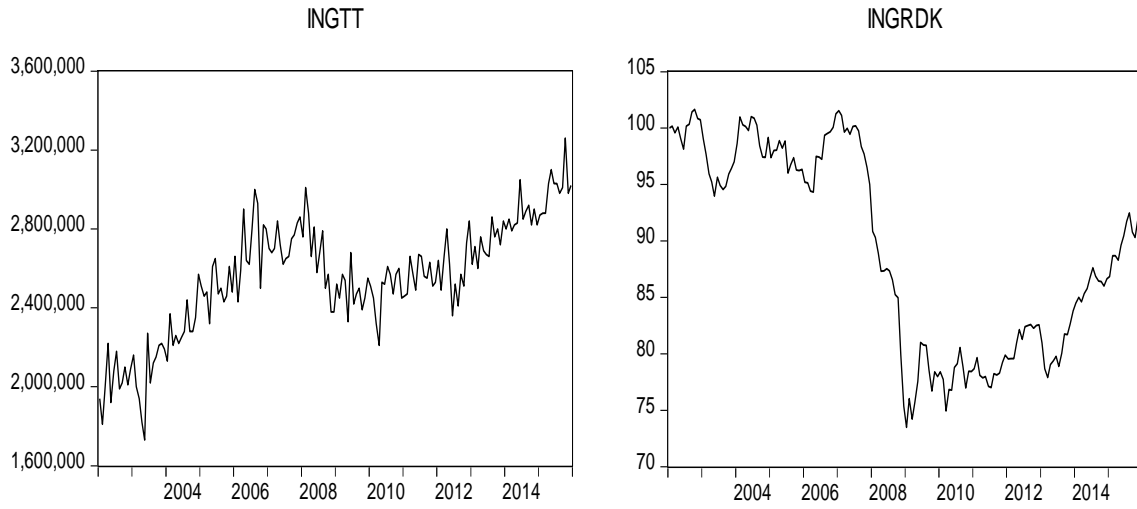
Tablo 7. İspanya'ya Yönelik Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Kısa Dönem Nedenselliğin Yönü	χ^2 İstatistikleri	Olasılık Değeri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	2.4561	0.2929
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	0.9146	0.6330

Tablo 7'de görüldüğü gibi, yapılan analiz sonucunda, değişkenler arasından Granger nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir ($p < 0,05$). Bu durum, değişkenlerin hem uzun dönemde hem de kısa dönemde birbiriyle ilişki içerisinde olmadığını ve bağımsız değişkenler olduklarının göstergesidir.

3.3. İngiltere'ye Yönelik Bulgular

İngiltere'nin 2002 – 2015 yılları arası turizm talebi verileri İngiltere Resmi İstatistik Kurumu'ndan toplanmıştır (Visit Britain, 2016). İngiltere turizm talebi (INGTT) verilerine yönelik grafik incelendiğinde, şekil 3'te yer alan turist sayısının 2002 – 2015 yılları arasında artan bir yapıda seyrettiği görülmektedir. Şekil 3'te görüldüğü gibi, İngiltere turizm talebinde 2003 yılında ani bir düşüş yaşanmış, ancak 2004 yılıyla birlikte turizm talebi yeniden artan bir yapıya dönüşmüştür. Söz konusu grafikte dikkat çeken diğer bir husus da İngiltere'yi ziyaret eden turistlerin mevsimsellikten etkilenmedikleridir. Araştırma örnekleme olarak belirlenen diğer ülkelerin turizm talepleri yaz aylarında artış gösterip diğer aylarda daha az seviyede seyretmekteyken, İngiltere turizm talebi dağılımının daha düzenli ve birbirine yakın şekilde seyrettiği görülmektedir.

Kaynak: <https://www.visitbritain.org>.

Şekil 3. İngiltere Turizm Talebi (INGTT) ve Reel Döviz Kuru (INGRDK) Grafikleri

Şekil 3'teki İngiltere reel döviz kuru (INGRDK) grafiği incelendiğinde 2007 – 2008 yılları arasında yapısal bir kırılma olduğu görülmektedir. Yapısal kırılmalar genelde ekonomi politikalarında yaşanan değişimlerden veya belirli bir endüstride meydana gelen önemli olaylardan kaynaklanmaktadır. Böyle durumlarda yapılacak ekonometrik analizlerde yapısal kırılma öncesi ve sonrası dönemler için farklı regresyon modellerinin kullanılması gerekmektedir. Aksi halde yapılan hesaplamaların sapmalı olacağı düşünülmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2014).

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle Şekil 3'te yer alan İngiltere reel döviz kuru grafiği yorumlanırken iki farklı dönem üzerinden inceleme yapılmasına karar verilmiştir. İngiltere reel döviz kuru 2002 – 2007 yılları arasında düzensiz bir yapıda seyretmektedir. Belirli dönemlerde dalgalanmalar olmasına rağmen 2007 yılına gelindiğinde reel döviz kurunun tekrardan dengeye ulaştığı görülmektedir. 2008 – 2015 yılları arasında ise reel döviz kurunun sürekli olarak artış gösterme eğiliminde olduğu görülmüştür.

Tablo 8. İngiltere'ye Yönelik Birim Kök Testi Sonuçları

BİRİM KÖK TESTLERİ	TURİZM TALEBİ		REEL DÖVİZ KURU	
	t-testi	olasılık	t-testi	olasılık
Yalın	-10.05175	0.0000	-10.72575	0.0000
ADF Sabit	-10.25293	0.0000	-10.70896	0.0000
Trendli ve Sabit	-10.23600	0.0000	-10.76398	0.0000

İngiltere turizm talebine ve reel döviz kuruna durağanlığın sınanması adına Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır. Test sonucunda İngiltere turizm talebinin ve İngiltere reel döviz kurunun birinci (1.) derecede durağan olduğu tespit edilmiştir. Devamında aynı derecede durağan olduğu tespit edilen verilere Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmıştır.

Tablo 9. İngiltere'ye Yönelik Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	5.3684	15.4947	0.7685
r<0	r>1	2.0729	3.8415	0.1499
Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	3.2955	14.2646	0.9251
r<0	r>1	2.0729	3.8415	0.1499

Akaike bilgi kriterine göre üçüncü (3.) gecikmede olduğu tespit edilen değişkenlere eşbütünleşme analizi yapılmıştır (Tablo 9). Johansen Yaklaşımı'na göre turizm talebi ve reel döviz kuru değişkenleri arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p<0,05$). Analizin devamında değişkenlere birinci farkları üzerinden VAR(3) modeli kurulmuş ve kısa dönem için Granger Nedensellik analizi yapılmıştır.

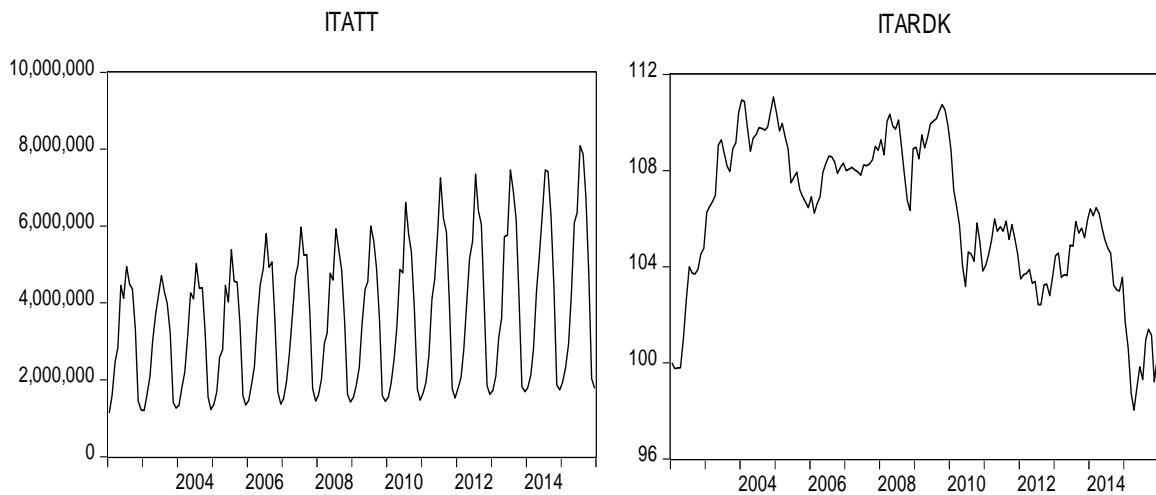
Tablo 10. İngiltere'ye Yönelik Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Kısa Dönem Nedenselliğin Yönü	χ^2 İstatistikleri	Olasılık Değeri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	1.7030	0.6363
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	2.7190	0.4370

Tablo 10'da yer alan Granger Nedensellik analizi sonucuna göre, İngiltere turizm talebi ve İngiltere reel döviz kuru arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p<0,05$).

3.4. İtalya'ya Yönelik Bulgular

İtalya, Akdeniz Çanağı'nda yer alan önemli bir turizm destinasyonu olarak dikkat çekmektedir. İtalya'nın 2002 – 2015 yılları arası turist sayısı istatistik kurumlarından derlenmiş ve analize uygun hale getirilmiştir.

Kaynak: <http://www.bancaditalia.it>.

Şekil 4. İtalya Turizm Talebi (ITATT) ve Reel Döviz Kuru (ITARDK) Grafikleri

Şekil 4'te yer alan İtalya turizm talebi (ITATT) grafiği incelendiğinde, artan bir yapıda seyrettiği ve ilgili yıllar arasında mevsimsellik etkisinin hissedildiğinin söylenmesi mümkündür. İstikrarlı bir şekilde artış gösteren İtalya turizm talebi, özellikle 2010 yılından sonra büyük bir sıçrama yapmış ve 2015 yılı itibariyle tepe noktasına ulaşmıştır.

İtalya reel döviz kuru verileri (ITARDK), 2002 yılı baz alınarak oluşturulmuştur (2002=100). Şekil 4'te yer alan grafik incelendiğinde, 2002 yılında başlayan artışın 2004 – 2005 yıllarına kadar düzenli olarak devam ettiği görülmektedir. Yaşanan bu artış 2009 yılından sonra azalmış ve reel döviz kurlarında 2014 yılına kadar düşüş yaşanmıştır. Ancak 2015 yılı ile birlikte reel döviz kurlarının yeniden artmaya başladığı söz konusu grafikten anlaşılmaktadır.

Tablo 11. İtalya'ya Yönelik Birim Kök Testi Sonuçları

BİRİM KÖK TESTLERİ	TURİZM TALEBİ		REEL DÖVİZ KURU		
	t-testi	olasılık	t-testi	olasılık	
ADF	Yalın	-11,65363	0.0000	-10,78459	0.0000
	Sabit	-12,07915	0.0000	-10,75132	0.0000
	Trendli ve Sabit	-12,09973	0.0000	-11,00966	0.0000

Yapılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi sonucunda, zaman serilerinin birinci (1.) derecede durağan olduğu tespit edilmiştir (Tablo 11). Aynı derecede durağan olduğu tespit edilen değişkenlere Johansen Eşbütünlüşme analizi yapılmıştır.

Tablo 12. İtalya'ya Yönelik Johansen Eşbütünlüşme Analizi Sonuçları

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	17.31840	15.49471	0.0263
r<0	r>1	0.075545	3,841466	0.7834
Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	17.24286	14.26460	0.0164
r<0	r>1	0.075545	3,841466	0.7834

Tablo 12'de görüldüğü gibi yapılan Johansen Eşbütünlüşme analizi sonucunda, değişkenler arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$). Analizin devamında değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem Granger nedensellik ilişkileri vektör hata düzeltme modeli (VECM) aracılığıyla tahmin edilmiştir.

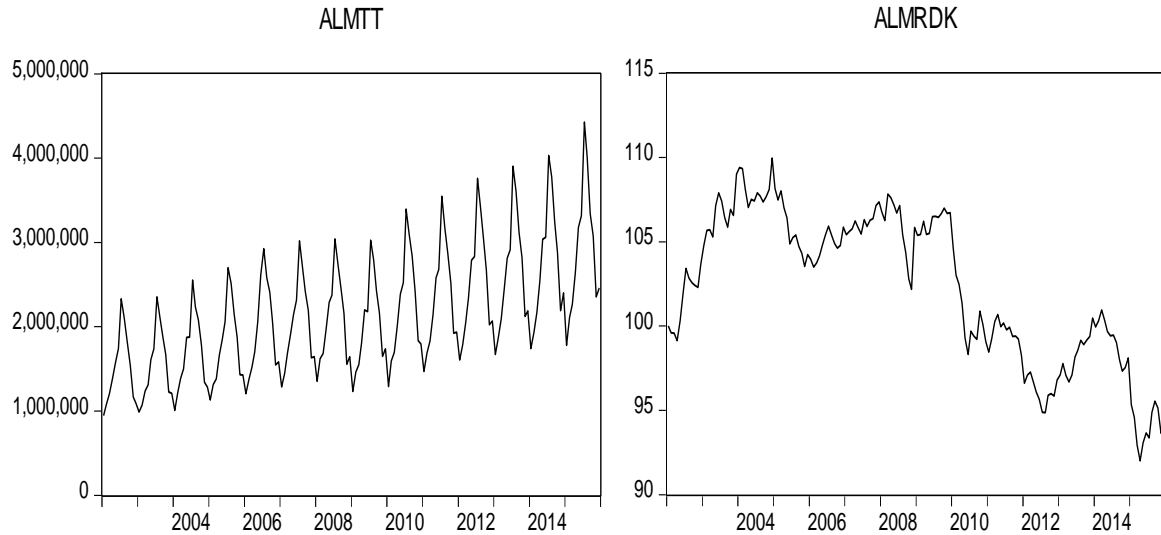
Tablo 13. İtalya'ya Yönelik Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Uzun Dönem Nedenselliğin Yönü	t-istatistikleri	
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	-0.062392	
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	-0.415692	
Kısa Dönem Nedenselliğin Yönü	χ^2 İstatistikleri	Olasılık Değeri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	0.860813	0.6502
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	1.170589	0.5569

Tablo 13'te İtalya turizm talebi ve İtalya reel döviz kuru arasında uzun dönemde nedensellik ilişkisi t-istatistikleri aracılığıyla incelenmiş ve karşılıklı nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (-0,062392 ve -0,415692). Buna göre, uzun dönemde turizm talebinin reel döviz kurunun nedeni olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde, reel döviz kuru da uzun dönemde turizm talebinin nedeni olarak bulunmuştur. Kısa dönem için yapılan Granger Nedensellik analizi sonuçlarına göre ise, İtalya turizm talebi ve İtalya reel döviz kuru arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır ($p < 0,05$).

3.5. Almanya'ya Yönelik Bulgular

Almanya, üretim sektöründeki başarılı yapılanması ve özellikle otomotiv sektöründeki marka değeriyle güçlü ekonomik yapıya sahip önemli bir Avrupa ülkesidir. Almanya, üretim sektöründeki başarılarının yanında turizm açısından da önemli bir destinasyon olarak dikkat çekmektedir.

Kaynak: <https://www.destatis.de>.

Şekil 5. Almanya Turizm Talebi (ALMTT) ve Reel Döviz Kuru (ALMRDK) Grafikleri

Almanya'nın genel turist profilini, kent turizmi amacıyla ülkeyi ziyaret eden turistler oluşturmaktadır. Ancak Almanya'da klasik turizme yani deniz-kum-güneş turizmine uygun sahiller de bulunmaktadır. Şekil 5'e göre, Almanya turizm talebinin artan bir yapıda seyrettiğini ve mevsimsellikten etkilendiğini söylemek mümkündür. Özellikle 2009 yılı sonrasında Almanya'yı ziyaret eden turist sayısının istikrarlı olarak arttığı grafikten

görülmektedir. Almanya reel döviz kuru (ALMRDK) grafiği incelendiğinde, 2002 – 2015 yılları arasında döviz kurunun azalan bir şekilde seyrettiği görülmektedir. Reel döviz kurunun 2002 – 2005 yılları arasında arttığı ancak 2006 yılından sonra azalma eğiliminde olduğu grafikten anlaşılmaktadır.

Tablo 14. Almanya'ya Yönelik Birim Kök Testi Sonuçları

BİRİM KÖK TESTLERİ	TURİZM TALEBİ		REEL DÖVİZ KURU	
	t-testi	olasılık	t-testi	olasılık
Yalın	-13,67484	0.0000	-11,19326	0.0000
ADF Sabit	-11,47672	0.0000	-11,16983	0.0000
Trendli ve Sabit	-11,43918	0.0000	-11,28885	0.0000

Almanya turizm talebi ve reel döviz kurunun durağanlığı, Genişletilmiş Dickey-Fuller testi aracılığıyla analiz edilmiştir. Buna göre, değişkenlerin 1. derecede durağan olduğu tespit edilmiştir (Tablo 14). Aynı derecede durağan olduğu tespit edilen verilere Johansen Eşbütünleşme analizi yapılmıştır.

Tablo 15. Almanya'ya Yönelik Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	33.36778	20.26184	0.0005
r<0	r>1	15.07811	9.164546	0.0035

Sıfır Hipotez (H0)	Alternatif Hipotez (H1)	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	r>0	18.28967	15.89210	0.0206
r<0	r>1	15.07811	9.164546	0.0035

Tablo 15'e göre, Almanya'nın turizm talebi ve reel döviz kuru arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,05$). Analizin devamında verilere, uzun dönem ve kısa dönem için Granger nedensellik analizi yapılmıştır.

Tablo 16. Almanya'ya Yönelik Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Uzun Dönem Nedenselliğin Yönü	t-istatistikleri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	-4.00300
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	-4.28554

Kısa Dönem Nedenselliğin Yönü	χ^2 İstatistikleri	Olasılık Değeri
Turizm Talebi → Reel Döviz Kuru	0.641468	0.8869
Reel Döviz Kuru → Turizm Talebi	0.118843	0.9895

Tablo 16'da vektör hata düzeltme modeli (VECM) çerçevesinde yapılan uzun dönem Granger nedensellik analizi t-istatistiklerine bakılarak yorumlanmıştır. Buna göre t-istatistiklerinin her ikisi de negatif (-4,00300 ve -4,28554) olduğundan dolayı Almanya turizm talebi ve Almanya reel döviz kuru arasında istatistiksel olarak anlamlı ve çift taraflı nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Kısa dönem için yapılan Granger Nedensellik analizi

olasılık değerleri aracılığıyla incelenmiştir. Ancak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p < 0,05$).

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma kapsamında, turizm talebi ve reel döviz kuru arasındaki ilişki 2002 – 2015 yılları arasında örneklem olarak belirlenen beş ülke açısından incelenmiştir. Yapılan literatür taramalarında, turizm talebinin sıklıkla kırılğan ve aşırı esnek bir yapıda olduğundan söz edildiği görülmüştür. Bunun temel nedeninin turizmin, fiyat ve tüketici gelirinden yoğun şekilde etkilenen bir sektör olması ve lüks mal sınıfında değerlendirilmesi olarak görülmektedir (Öztaş ve Karabulut, 2006; Ünlüöner vd., 2011; Bahar ve Kozak, 2014; Çeken, 2014; Özkök, 2014). Turizmin hâlâ lüks mal olarak kabul edilmesi, tüketici gelirlerindeki değişimlerden yoğun olarak etkilenmesinden de anlaşılmaktadır. Bu çalışmada turizm talebi ve paranın bir göstergesi olan reel döviz kuru arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda turizm talebi ve reel döviz kuru arasındaki ilişki Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik analizi aracılığıyla incelenmiştir.

Yapılan araştırma sonucunda, 2002 – 2015 arası dönem için Türkiye, Almanya ve İtalya'nın turizm talepleri ile reel döviz kurları arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Aralarında uzun dönemli anlamlı ilişki tespit edilen üç ülkeye vektör hata düzeltme modeli (VECM) çerçevesinde Granger Nedensellik analizi uygulanarak kısa dönem ve uzun dönem nedensellik ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Granger nedensellik analizi sonucunda, Türkiye reel döviz kurunun uzun dönemde turizm talebinin “Granger nedeni” olduğu belirlenmiştir. Almanya'ya yönelik yapılan Granger nedensellik analizi sonucunda, reel döviz kurunun ve turizm talebinin uzun dönemde karşılıklı nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu görülmüştür. İtalya turizm talebinin ve reel döviz kurunun değişken olarak kullanıldığı Granger nedensellik analizi sonucunda, değişkenler arasında uzun dönemli çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yapılan araştırma, Granger'in uzun dönemde eşbütünleşik olan seriler arasında en az bir nedensellik ilişkisi bulunmalıdır teoremini de destekler niteliktedir. Ayrıca döviz kuru ile turizm talebi arasında uzun dönemli ilişki ortaya koyan diğer çalışmalarla da uyumlu olduğu görülmektedir (Webber, 2001; Dritsakis, 2004; Chen ve Chiou-Wei, 2009; Santana-Gallego, Ledesma-Rodriguez ve Perez-Rodriguez, 2010; Uğuz ve Topbaş, 2011; Kaya ve Çömlekçi, 2013; Bozkurt ve Pekmezci, 2015). Türkiye, Almanya ve İtalya'nın reel döviz kurları ve turizm talepleri arasında ise kısa dönemde anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Araştırma kapsamında analize tabi tutulan diğer ülkeler İngiltere ve İspanya'ya ait sonuçlar incelendiğinde, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) durağanlık sınaması yapılan zaman serilerinin birinci derecede durağan olduğu görülmüştür. VAR modeli kurularak değişkenlerin gecikme uzunlukları, Schwarz ve Akaike bilgi kriterlerine göre belirlenmiştir. Devamında yapılan Johansen Eşbütünleşme analizi sonucunda, değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilememiştir. Literatür taramalarında, reel döviz kuru ve turizm talebi arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunamayan çalışmaların da mevcut olduğu görülmektedir (Eugenio-Martin, Morales ve Scarpa, 2004; Mervar ve Payne, 2007, Demirel, Bozdağ ve İnci, 2008).

Türkiye açısından genel bir değerlendirme yapıldığında, reel döviz kurunun Türkiye'yi tercih eden turistler açısından önemli bir değişken olduğu söylenebilir. Bu noktada Türkiye'nin rekabet halinde olduğu Avrupa ülkelerine göre daha uygun bir dış ticaret politikası uygulayarak döviz kurunu turizm talebi açısından cazip bir unsur olarak kullanması avantajına olacaktır.

İtalya ve Almanya'nın turizm talepleri ve reel döviz kurları arasında uzun dönemli ve karşılıklı nedensellik ilişkisinin tespit edilmesi, değişkenlerin birbirine bağımlı olarak hareket ettiğini göstermektedir. Bu durumun İtalya ve Almanya'nın Avrupa Birliği üyesi olmalarından ve AB'nin serbest dolaşıma imkân sağlamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. İtalya, Akdeniz Çanağı'nda yer almasından dolayı çevresinde bulunan ülkelerle benzer turistik ürünlere sahiptir. Bu bağlamda, diğer ülkelerle rekabette döviz kurlarını bir rekabet stratejisi olarak belirleyip uzun dönemde bunun avantajlarını yaşayabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan Almanya turizm açısından belirli bir potansiyele sahip olsa da, turizm sektörü üretim sektörünün gerisinde kalmaktadır. Bu bağlamda Almanya'nın turistik ürününü farklılaştırmak adına döviz kurlarını bir rekabet stratejisi olarak kullanabileceği düşünülmektedir.

İngiltere coğrafi konumu bakımından deniz-kum-güneş turizmi anlayışına çok da uygun bir ülke olarak görülmektedir. Bu nedenle turistler, İngiltere'yi daha çok eğitim veya kültür turizmi amacıyla ziyaret etmektedirler. Bu noktada da tüketici tercihlerinin fiyat ve döviz kuru gibi maddi temelli değişkenlerden çok fazla etkilenmediğini söylemek mümkündür. Yapılan analizler sonucunda kısa dönem ve uzun dönemde ilişki tespit edilememesi de bu durumu destekler niteliktedir.

Elde edilen bulgular İspanya açısından değerlendirildiğinde, sonuçların İngiltere ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ancak bu iki ülke arasındaki temel fark İspanya'nın sahip olduğu turistik değerlerinden ve dünya genelinde üne sahip destinasyonlarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, İspanya turizm geliri ve turist sayısı bakımından dünyada üst sıralarda yer alan bir Avrupa ülkesidir. İspanya'nın tüketicilerde oluşturduğu moda, zevk ve beklenti algılarının maddi temelli değişkenlere karşı bir üstünlük kurduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda İspanya turizm talebinin reel döviz kuru gibi fiyatın göstergesi değişkenlerden etkilenmediği tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, 2002 – 2015 yılları arası dönem, örneklem olarak belirlenen 5 ülke açısından incelenmiştir. İleride yapılacak olan çalışmalarda, ülke sayıları artırılarak gözlemlenen dönem uzatılarak ya da analize tabi tutulacak değişken sayıları artırılarak yeni çalışmaların yapılabilmesi düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdi, Y. (2003). *Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Bıçaklar Kitabevi.
- Akinboade, O. A. ve Braimod, L. A. (2010). International Tourism and Economic Development in South Africa: A Granger Causality Test. *International Journal of Tourism Research*, 12 (2), 149-163.
- Almanya İstatistik Kurumu (2017). <https://www.destatis.de> adresinden 03.01.2017 tarihinde erişildi.
- Alpar, R. (2013). *Çok Değişkenli İstatiksel Yöntemler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Arellano, M. (2002). *Panel Data Econometrics*. İngiltere: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, A. (2008). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (1), 1-11.
- Aydın, A., Darıcı, B. ve Taşçı, H. M. (2015). Uluslararası Turizm Talebini Etkileyen Ekonomik Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 143-177.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2014). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Balaguer, J. ve Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: Spanish Case. *Applied Economics*, 34 (7), 877-884.
- Belloumi, M. (2010). The Relationship Between Tourism Receipts, Real Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research*, 12 (5), 550-560.
- Bozkurt, K. ve Pekmezci, A. (2015). Turizm Talebi ve Döviz Kuru Şokları: Türk Turizm Sektörü İçin Ekonometrik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 91-105.
- Brida, J. G. ve Risso, W. A. (2009). Tourism As A Long-Run Economic Growth: An Empirical Analysis for Chile. *European Journal of Tourism Research*, 2 (2), 178-185.
- Bulut, Ş. ve Özdemir, A. (2012). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ve Dow Jones Industrial Arasındaki İlişki: Eşbütünleşme Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19 (1), 211-224.
- Chen, C. F. ve Chiou-Wei, S. Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*, 30 (6), 812-818.
- Coşkun, İ. O. (2011). Turizm Endüstrisinde Talep Oynaklığının Çok Değişkenli GARCH (MGARCH) Modelleri ile Analizi. Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Coşkun, İ. O. ve Özer, M. (2014). A Reexamination Of The Tourism-Led Growth Hypothesis Under Growth And Tourism Uncertainties In Turkey. *European Journal of Business and Social Sciences*, 3 (8), 256-272.
- Crouch, G. I. (1994). A Meta-Analysis of Tourism Demand. *Annals of Tourism Research*, 22 (1), 103-118.
- Çeken, H. (2014). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Çimat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3 (6), 1-18.
- Çınar, M. ve Sevüktekin, M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Demirel, B., Alparslan, B., Bozdağ, E. G. ve İnci, A. G. (2008). The Impact of Exchange Rate Volatility on Tourism Sector: A Case Study, Turkey. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 117-126.
- Dritsakis, N. (2004). Cointegration Analysis of German and British Tourism Demand for Greece. *Tourism Management*, 25 (1), 111-119.
- Dünya Turizm Örgütü. (2016). <http://www.e-unwto.org/> adresinden 27.12.2016 tarihinde erişildi.
- Eugenio-Martin, J. L., Morales, N. M. ve Scarpa, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin America Countries: A Panel Data Approach. *Natural Resources Management*, 26, 1-28.
- Federal Rezerv Bankası. (2016). <https://fred.stlouisfed.org> adresinden 25.12.2016 tarihinde erişildi.
- Granger, C. (1969). Investigating Causal Relation by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, 37 (3), 427-438.

- İçöz, O. (2005). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- İçöz, O. (2007). *Genel Turizm: Turizmde İlkeler ve Temel Kavramlar*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- İçöz, O. ve Kozak, M. (2002). *Turizm Ekonomisi: Turizmin Makro ve Mikro Ekonomik Etkileri*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- İngiltere İstatistik Kurumu. (2017). <https://www.visitbritain.org> adresinden 04.01.2017 tarihinde erişildi.
- İspanya İstatistik Kurumu. (2017). <http://www.ine.es/en> adresinden 07.01.2017 tarihinde erişildi.
- İtalya İstatistik Kurumu. (2017). <http://www.bancaditalia.it> adresinden 08.01.2017 tarihinde erişildi.
- Kalayçı, Ş. (2010). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın ve Dağıtım.
- Kaya, V. ve Çömlekçi, S. (2013). Döviz Kuru Oynaklığının Turizm Sektörüne Etkileri: Türkiye Örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10 (2), 82-89.
- Kırca, M. Ö. (2014). Turizm Gelirleri, İhracat ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi. 3. *Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 684-707.
- Mervar, A. ve Payne, J. E. (2007). An Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatian Destinations: Long-Run Elasticity Estimates. *Tourism Economics*, 13 (3), 407-420.
- Ourfelli, C. (2008). Cointegration Analysis of Quarterly European Tourism Demand in Tunisia. *Tourism Management*, 15 (29), 127-137.
- Özer, M. ve Tiryaki, A. (2015). *İktisada Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özkök, F. (2014). *Turizm Ekonomisi*. Edirne: Ceren Yayıncılık.
- Öztaş, K. ve Karabulut, T. (2006). *Turizm Ekonomisi: Genel Turizm Bilgileri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Santana-Gellego, M., Ledesma-Rodriguez, F. J. ve Perez-Rodriguez, J. V. (2010). Exchange Rate Regimes and Tourism. *Tourism Economics*, 16 (1), 25-43.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2016). <http://www.tcmb.gov.tr> adresinden 25.12.2016 tarihinde erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2016). <http://www.tuik.gov.tr> adresinden 29.12.2016 tarihinde erişildi.
- Uğuz, S. Ç. ve Topbaş, F. (2011). Döviz Kuru Oynaklığı ve Turizm Talebi İlişkisi: 1990-2010 Türkiye Örneği. 2. *Uluslararası Ekonomi Konferansı*, Eskişehir.
- Ünlüönen, K., Tayfun, A. ve Kılıçlar, A. (2011). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Nobel Yayın ve Dağıtım.
- Webber, A. G. (2001). Exchange Rate Volatility and Cointegration in Tourism Demand. *Journal of Travel Research*, 39 (4), 398-405.